

LAKATOS ARTUR LÓRÁND PhD

lakatos_artur_lorand@yahoo.com

történész, posztdoktori kutató (MTA Bolyai ösztöndíja, SZTE JGYPK)

Szocialista iparosítás, demográfiai változások

Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely fejlődési irányai 1945–1989

— *Socialist industrialization, demographic changes*
Trends in Kolozsvár, Nagyvárad and Marosvásárhely 1945–1989 —

ABSTRACT This paper is dealing with the issue of Socialist Industrialization in Transylvania during the decades of Socialist Romania. Based on analytic bibliography and statistics, but also using some specific case-studies in their details, the focus is primarily on three important cities from Transylvania: Cluj-Napoca/Kolozsvár, targu Mures/Marosvásárhely and Oradea/Nagyvárad. Beside the role of centrally planned industrialization in economic life, the paper is dealing with changes intervened, due to the interaction of industrialization with urbanization, changes intervened in ethnic and social structures of the three cities listed above.

KEYWORDS Transylvania, Industrialization, urbanization, cities, Socialism in Romania.

DOI 10.14232/belv.2017.2.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Lakatos Artur Lóránd (2017): Szocialista iparosítás, demográfiai változások. Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely fejlődési irányai 1945–1989. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 27–53. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Általános bevezető

Ipari téren a szocialista országok között is elmaradottnak számító Románia Gheorghe Gheorghiu-Dej, majd Nicolae Ceausescu vezetése alatt hatalmas áldozatokat követelő iparosítási folyamatokat indított el, mely rövid időn belül látványos eredményeket generált. Jóformán minden létező iparágat sikerült meghonosítani, illetve fejleszteni, különös hangsúlyt fektetve a bányászatra és a nehéziparra. A mezőgazdaság területén lezajlott modernizációs folyamatokhoz hasonlóan az iparosításnak is megvoltak a maga pozitív járuléakai, de ugyanakkor a hátrányos következményei is.¹

A korszakkal foglalkozó gazdaságtörténetesek általában négy időszakra osztják a romániai szocialista iparosítás időszakát. Az első az 1948-as államosításoktól kb. 1958-ig tart, és jellemző rá a szovjet igényeknek történő totális alárendeltség, a szovjet modellnek gyakran irracionális másolása, a munkahelyi terror (1949-1950-ben kerül bíróság elé a legtöbb „ipari szabotőr”, gyakran ártatlanul vagy banális, emberi tényezőktől független meghibásodások következtében) és a gazdasági termelés hirtelen, de sikeres szisztematizálása. Számos interjúalanyom, az időszakra jellemző terror ellenére, ezt a kort – főleg az 1944-1948-as bizonytalan átmeneti időszakkal összehasonlítva – sikeresnek könyveli el, mivel az államosítás és a tervgazdálkodás megszüntették a logisztikai okokból a megelőző időszakra jellemző időszakos nyersanyaghiányt és az ebből fakadó nem kívánt munkaszüneteket, a fizetések akadozását, általában véve az anyagi létbizonytalanságot. Már ekkoriban a hangsúly elsősorban a nehézipar fejlesztésére tevődik, mivel a sztálinista politikusok és közigazdászok ez által látták biztosítottnak a saját, országon belül, központilag fejlesztett gazdaság életképességét. Sztálin maga, amikor meghirdette a „szocializmus egy országban” elvet, a szovjet gazdaság önállóságának és sikeres önellátásának kulcsát látta abban, ha országa nem függ a kapitalista világ nyersanyagaitól és gépiparától, amelyért cserébe kedvezőtlen átváltási arányban mezőgazdasági és könnyűipari termékeit exportálni legyen kénytelen. *„Ha megrekedünk azon a fejlődési fokon, hogy gépeket és üzemi felszerelést behozunk és ezeket nem tudjuk saját erőnkkel előállítani, akkor nem lehetünk biztosítva az ellen, hogy országunk ne változzék át a kapitalista rendszer függvényévé. „Országunkat agrár országból ipari országgá kell változtatni, amely a szükséges üzemi felszerelést saját erejéből elő tudja állítani”* – mondotta.² Hasonlóan vélekedtek a szovjet kommunisták román tanítványai is, akik pont az agrárszektor továbbfejlesztésének alapját látták a saját nehézipar kifejlesztésében.

*„Csakis a nehézipar fejlesztésével láthatjuk el a könnyűipart megfelelő szerszámokkal és gépekkel, hogy egyre jobban kielégítse a ruházati, lábbeli, bútór-élelmiszer- stb. szükségletet. Csakis ezen az úton láthatjuk el a mezőgazdaságot traktorokkal, több-barázdás ekékkel, cséplőgépekkel, kombájnokkal, vetőgépekkel, csak így biztosíthatunk több kenyeret a dolgozó népnek”*³ hangzott el az első öt éves terv indoklása során.

A második szakasz képlékeny határai 1958 és 1971 éveinél húzhatóak meg, mely egybeesik Gheorghiu-Dej uralmának végső és Ceausescu uralmának első szakaszával, nemzetközi megközelítésből pedig a szovjet csapatok Romániából és Ceausescu 1971-es távol-keleti látogatása jelentik a két töréspontot. Erre az időszakra jellemző a viszonylagos liberalizáció, a jóléti javak

1 A tanulmány a szerző a Magyar Tudományos Akadémia által megítélt Bolyai posztdoktori ösztöndíjszerződése keretén belül készült, melynek címe: *A szocialista iparosítás következményei Erdélyben. Környezettörténeti, gazdasági, társadalmi aspektusok.*

² PEROV 1951. 38.

³ PETRESCU 1952. 10–11.

termelésének megnövekedése, az erőltetett presztízsberuházások lelassítása vagy éppen leállítása – például 1955-ben megszakad a Duna–Fekete-tenger-csatorna építése, és majd csak 1976-ban indul újra –, a Szovjetuniótól történő viszonylagos eltávolodás, aktívabb nemzetközi kereskedelem folytatása, és ennek érdekében a nyugati országok felé tett nyitás jellemző. A Szovjetunió és a KGST országok ugyanakkor nem veszítik el Románia számára jelentőségüket, ellentétben a jugoszláv példával, ahol Tito, Sztálinnal történő szakítását követően a nyugati országok felé orientálódott. A jugoszláv gazdaság esetében ez a fajta orientáció a Sztálin halálát követő enyhülési időszakban is megmaradt. Ugyanakkor erre az időszakra esik az 1964-es szovjet kezdeményezésű ún. Valev-terv, mely a keleti blokk országainak gazdasági integrációját tervezett elmélyíteni, a gazdasági specializáció jegyében, és mely Romániának agrártermelői ország szerepét szánta. A román vezető politikusok és közgazdászok sértődött reakcióit majd csak a brezsnyevi diplomácia csillapítja le, és ezek jól illusztrálják egyúttal a román gazdasági ambíciókat is.

A harmadik szakasz politikai téren Ceausescu 1971-es Kínában és Észak-Koreában tett látogatásával kezdődik, amikor is Románia teljhatalmú vezetőjét lenyűgözték a látottak és a távolkeleti modell másolásával, elemeinek sajátos román nacionalizmussal való ötvözésével akarta létrehozni a működőképes román nemzeti kommunizmust, akár áldozatok árán is. Gazdasági téren az ez irányú változást konvencionális módon az 1974-es szisztematizálásokkal tartjuk egybeesőnek, melynek látványos eleme az 1976–1980-as ötéves terv elemeinek kidolgozása, melynek túlzó fejlesztési célkitűzéseit még papíron sem sikerült megvalósítani. Ebben az időszakban kerül sor a nemzetközi Valutaalaptól történő első kölcsönfelvételekre – az első ún. stand by-egyezmény 1975. október 3-án került jóváhagyásra –, amely összegeket az ország elsősorban a nehéz- és a vegyi ipar fejlesztésébe fektetett be, a külkereskedelem terén pedig elsősorban az ún. harmadik világbeli országok felé orientálódik, velük szemben termék- és technológia exportörként próbál meg fellépni. Az erőltetett fejlesztést azonban súlyosan érinti a gazdasági világválság, melynek következtében 1981-ben Románia nyugati hitelezőitől a visszafizetési részletek halasztását, illetve átütemezését kérte, melyre egyik fontos reakció volt, hogy a Valutaalap úgy döntött, nem folyósítja az esedékes részletet. Ebben a konjunktúrában Ceausescu az ipari termelés fokozását súlyos, a lakosságot keményen sújtó megszorítási intézkedésekkel kombinálta, melyek következtében ugyan sor került 1989 elejére a külföldi adósságok teljes mértékű törlesztésére, de mindez magával hozta az 1989-es forradalmat is. Ennek az időszaknak védjegyévé váltak, a megszorító intézkedések mellett, az erőltetett falurombolások, a korábbinál erősebb titkosszolgálati terror továbbá a rendszer és ennek vezetőjének példátlan dicsőítése is.

Ha átfogó módon akarjuk vizsgálni a romániai szocialista iparosítás történetét, eredményeket és kudarcokat egyaránt fel tudunk fedezni, melyek közül egyesek nagyon is szembeötlőek, mások pedig csak a társadalmi folyamatok figyelmes nyomon követése révén válnak kézzelfoghatóvá. Tény az, hogy az 1948-at követő változások gyakorlatilag felszámolták a munkanélküliséget, munkához és a kor mércéjével nézve normális életet biztosítottak olyan társadalmi kategóriáknak is, melyek működő piacgazdaságban marginalizálódnak, működtették az államosított vállalatokat és újakat alapítottak.⁴

Társadalomtörténeti szempontból két aspektust kell figyelembe vennünk. Az első statisztikailag jól nyomon követhető, és illusztrálja, hogyan tolódik el a romániai társadalom szerkezete a falu és a város, a mezőgazdasági és az ipari termelés között, ez utóbbi javára. Ez esetben túl a statisztikai szám adatok nyomon követésén megállapítható az, hogy az erdélyi nagyvárosok iparosítása általában véve diverzifikáltabb, sokszínűbb, mint Bukarestet leszámítva a legtöbb

⁴ CSUCSUJA 2012.

Kárpátokon túl fekvő ipari központé, és kevésbé jellemzőek az olyan típusú óriásvállalatok létesítése, mint például a hatalmas metallurgiai kombinát Galacban, a Dacia autógyár Pitestiben vagy a kőolaj kutak közelsége miatt Ploiestien kiépített kőolaj-finomító ipar. Ennek az érzékelt, de jelen pillanatig empirikusan nem bizonyított jelenségnek statisztikai módszerekkel történő bizonyítása a projekt egyik fontos kihívása. A második aspektus nemzetpolitikai beütéseket is hordoz, mivel Erdély esetében, szemben az etnikai szempontból nagyjából homogén regáti területekkel, az iparosítás és urbanizáció folyamatai szervesen kapcsolódnak a városi lakosság etnikai arányainak megváltoztatásához. Ahogyan azt, egy elbeszélés szerint egy kolozsvári román párttisztviselő kijelentette: Erdély román tenger, magyar szigetekkel, amiket a városok jelentenek, és ezen kell változtatni.

Iparosítás és etnikai változások három nagyváros esetében

Az iparosítás és urbanizáció románosítással történő összefonódását három, napjainkban is jelentős nagyváros, Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely esetében vizsgáljuk, nyomon követve a statisztikai szempontból, népszámlálási és egyéb kimutatások tükrében számszerűsíthető jelenségeket, valamint a hasonlóságokat és különbségeket.

Varga E. Árpád több kötetben dolgozta fel az elmúlt több mint száz év népszámlálási adatait Erdély települései esetében.⁵ Táblázatainak alapján a lakosság számának alakulásáról és az etnikai megoszlásról az alábbi adatokat láthatjuk Kolozsvár, Nagyvárad és Marosvásárhely esetében:

*Kolozsvár*⁶

ÉV	ÖSSZ-LAKOSSÁG	ROMÁN	MAGYAR	NÉMET	EGYÉB ÖSSZESEN	ZSIDÓ, JIDDIS	CIGÁNY	UKRÁN	SZERB	SZLOVÁK
1956n	154 723	74 623	74 155	990	5545	4530	444	32	31	34
1966a	185 663	105 185	78 520	1337	621	87	68	43	36	23
1966n	185 663	104 914	76 934	1333	2482	1689	178	42	50	34
1977n	262 858	173 003	86 215	1480	2160	1009	628	50	28	32
1992a	328 602	251 697	74 591	937	1377	35	1047	67	16	25
1992n	328 602	248 572	74 591	1149	4010	344	3201	84	23	27

A táblázat tükrében Kolozsváron megfigyelhető, hogy összlakossága 1956 és 1992 között több mint a duplájára növekedett. Az „a” rövidítés az anyanyelvet, az „n” pedig a nemzetiséget jelzi, mely két indikátor nagymértékben fedi egymást ugyan, de mégis különböznek. 1977-ben csak a nemzetiséget mérték. Míg például a magyarság esetében a két adat 1992-ben például teljesen megegyezik, a román nemzetiség és anyanyelv között eltolódás mutatkozik az utóbbi javára. Ennek az oka egyszerű lehet, amennyiben egy pillantást vetünk a kisebbségek esetében fellépő arányokra, különösen az 1992-es népszámlálási adatok tükrében: az 1149 regisztrált német nemzetiségűből 937 német anyanyelvű, a 344 zsidóból 35 tartja anyanyelvének a hébert

⁵ E tanulmány az 1956-os népszámlálástól kezdődően veszi figyelembe a számok alakulását, mivel témája az 1948-at követően megkezdődött szocialista iparosodás és az erdélyi városok lakosságszámának növekedése és szerkezeti átalakulása közötti összefüggés.

⁶ VARGA 2001. IV. kötet. 486.

vagy jiddist, a 3201 cigányból 1047-nek ugyanaz az anyanyelve, mind a nemzetisége, és hasonló tendencia mutatkozik a többi mért kisebbség esetében is. A magyarság esetében érdekes trend figyelhető meg: egyfajta relatív, évi átlagban pár száz fős növekedés – tízezres számokhoz viszonyítva ez egyszámjegyű százalékokban mérhető – növekedés az 1977-es népszámlálási adatokkal bezárólag, 1992-re egy radikális csökkenés vehető észre: a magyar nemzetiségűek száma 1977-től 1992-ig 86215-ről 74591-re csökkent. A város román lakosságának száma ugyanakkor rohamosan és állandó jelleggel növekedett: 1956-ról 1966-ra durván másfélszeresére, az 1966-os szám 1977-re majdnem megduplázódik, és a 1992-re több lélekszámmal nő, mint a város egész magyar közössége.

Nagyvárad:⁷

ÉV	ÖSSZ-LAKOSSÁG	ROMÁN	MAGYAR	NÉMET	EGYÉB, ÖSSZESEN	ZSIDÓ	CIGÁNY	UKRÁN	SZERB	SZLOVÁK
1956n	99 663	35 644	59 072	344	4603	3610	28	14	28	106
1966n	122 534	55 785	65 141	499	1109	101	7	27	47	130
1966a	122 534	56 436	62 955	518	2625	1463	47	24	63	178
1977n	170 531	91 925	75 125	618	2863	785	1009	53	27	213
1992a	222 741	145 104	75 187	652	1798	25	1064	36	24	459
1992n	222 741	144 244	74 225	959	3313	284	2137	60	31	534

Nagyvárad esetében a népességnövekedés, arányait tekintve, 1956 és 1992 között még nagyobb arányú, mint Kolozsváron, igaz, itt jóval kisebb összlétszám – 99 603 fő, a 154 723-hoz viszonyítva – nőtt 1992-re 222 471 főre, szemben Kolozsvár 328 602 főjével. A románság számarányának növekedése itt is szembetűnő. 1956 és 1992 között majdnem megnégyszereződött, és a nagyváradi románság létszáma több mind százezer fővel gyarapodott ez által. A magyar lakosság száma is nőtt, de ez mérsékelt módon történt.

Marosvásárhely:⁸

ÉV	ÖSSZ-LAKOSSÁG	ROMÁN	MAGYAR	NÉMET	EGYÉB, ÖSSZESEN	ZSIDÓ	CIGÁNY	UKRÁN	SZERB	SZLOVÁK
1956n	65 455	14 669	48 290	263	2233	1844	209	4	11	13
1966n	86 464	24 413	61 309	461	281	23	132	8	11	8
1966a	86 464	24 638	60 211	456	1159	776	195	7	9	20
1977n	130 076	45 639	82 200	773	1464	514	783	10	9	9
1992a	164 445	76 799	85 747	444	1455	12	1364	11	7	6
1992n	164 445	75 851	84 493	558	3543	156	3259	14	5	6

Marosvásárhely esetében, a másik két várossal összehasonlítva, úgy tűnik, a demográfiai növekedés ritmusa hasonló volt ugyan, mégis léteznek jelentős különbségek. Habár az 1956-ban 65 455 fő lakosú városban már komoly létszámú román közösség is élt – 14 669 fő, a 48 290 fős magyar közösség mellett – amely folyamatosan gyarapodott ugyan, de egészen az 1977–1992 közötti időszakig viszonylag mérsékelt módon. A nagy növekedés, mely során a marosvásárhelyi

⁷ VARGA 1999. II. kötet. 19–20.

⁸ VARGA 1998. I. kötet. 308.

román közösség másfélzseresére nőtt, a nyolcvanas évek során következett be, és a csak a marosvásárhelyi véres márciust követő években vált a románság többségi elemmé Marosvásárhelyen. A táblázat adataiból kiolvasható az is, hogy szinte hasonló dinamika alapján gyarapodott a magyarság is, ez esetben viszont a folyamat a nyolcvanas évekre lelassult, a kilencvenes évekre pedig hivatalos népességpolitikától eltérő okokból fordult meg. A táblázatban látható, a Kolozsvár és Nagyvárad esetétől eltérő trend alapja a várost körülvevő, annak környezetet biztosító területek etnikai összetétele volt.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogyan alakult a gyakorlatban ez a lakosság-növekedési trend, és hogyan áll ez összefüggésben a szóban forgó egyes városok esetében a konkrét iparosítási folyamatokkal. A kolozsvári folyamatok ismertetése kicsit nagyobb szerepet kap, mint olyan jellegzetes folyamatok helyszíne, amelyekhez hasonlóak zajlottak le a két másik nagyvárosban is.

Kolozsvári változások. A szocialista iparosítás előtörténete

A középkori Kolozsvár, melynek lakossága túlnyomórészt szászokból és magyarokból állott, elsősorban kézműves településként vált ismertté a környék lakossága számára, habár hosszú időn keresztül a mezőgazdaság játszotta életében a főszerepet - gondolunk itt éppúgy a külvárosokban élő kistermelőkre, mint a város területén nagy házakkal, palotákkal rendelkező föld- és erdőtulajdonos nemességre. A kézművesek és kereskedők száma azonban - a város kereskedelmi és áruforgalmi szempontból meglevő kedvező fekvéséből is kifolyólag - a kereskedők és kézművesek száma állandóan nőtt. 1369-ben alapítják meg az első kolozsvári céhet: a szűcsökét, mindössze két évre rá, hogy Besztercén és Nagyszebenben is létrejött ugyanez a céh, majd nemsokára ezt követte a mészárosok céhe. A vegyesházi magyar királyok alatt a város gazdasága önellátóból egyre inkább árutermelő jellegűvé vált. Kereskedelmi kapcsolatok léteztek a közeli vidékkel és a távolabbi világgal egyaránt. A város a környék parasztjai számára mezőgazdasági termékeik felvevőpiacaként szolgált, valamint ezeket kézműves termékekkel látta el. Ugyanakkor a kolozsvári kereskedők áruikkal Itáliába és Lengyelországba is eljutottak. Ez együtt jár a nagykereskedők - patríciusok - rétegének felemelkedésével is. 1453-ban már kb. 15-20 különböző céh működött, a legtöbb mesterember a bőrfeldolgozás terén tevékenykedett, őket követték a ruházati cikkeket előállító mesterek (csak szabóból 31-et irtak össze). Az önálló erdélyi fejedelemség megalakulásától kezdődően pedig hosszútávon tartó gazdasági fellendülés következik be Kolozsvár életében. A kézművesek száma állandóan gyarapodott: 1561 és 1571 között csak ötvösmesterből 62-öt tartottak nyilván.

A XVIII. század vége Erdélyben is elhozta a középkori jellegű gazdaság válságát, valamint a tőkés jellegű termelés megjelenését. A XIX század első felében már 22 olyan nagyműhely működött a városban, mely magán hordozta a manufaktúrális műhely jellegét, tulajdonosaik helybéli nagykereskedők és kézművesek, részvénytársaságok voltak. Az 1967-es kiegyezést követő időszak egy újabb fellendülési korszakot jelentett: 1870-ben Kolozsvár bekapcsolódott a dualista monarchia vasúthálózatába, és habár megmarad a kis- és közepes nagyságú műhelyek túlsúlya, egyre jobban előretört a gyáripar is. 1910-ben már a város 7230 fős munkásságának közel a fele nagyvállalatokban dolgozott, legtöbb alkalmazottal a dohánygyár rendelkezett: 1274-el. Ezt követte a vasúti műhelyek, 513, a Reitter gyufagyár 226 és az ekkortájt alapított Renner bőrgyár, mely ekkor még mindössze 100 alkalmazottal rendelkezik, azonban a következő évtizedekben

a város legjelentősebb ipari egységévé növi ki magát. Az első világháborút és a trianoni döntést követő időszak pedig az új államalkotó nemzet, a románság gazdasági megerősödését hozta magával, habár a helyzet megváltozása a már meglevő, magyar, német vagy zsidó származású gyártulajdonosok tulajdonát nem igazán érintette. A két világháború között időszakban létesült Kolozsváron az Írisz, az ország legelső és egy ideig egyetlen porcelángyára, valamint a várost ellátó egeresi hőerőmű. Ugyanakkor megfigyelhető a kisipari vállalatok súlyának és arányának csökkenése, habár továbbra is jelentős erőt képeztek és a kistermelők jelentős társadalmi rétegét alkották a városi lakosságnak.⁹

Mivel a második világháború során a város önmagába véve nem vált harcok színhelyévé, elkerülte az igazán nagy pusztításokat. Sőt, a szovjet parancsnokság előrelátása következtében román csapatok nem is vettek részt a város megszállásában és így a város magyar lakossága nagyrészt elkerülte azokat az etnikai alapon szervezett megtorlásokat is, amiknek más települések magyarsága igen nagy számban esett áldozatul. A román hadsereg vezetése természetesen elégedetlen volt az ilyenfajta megoldásokkal, nemzeti presztízskérdést csinálva abból, hogy minél több, 1940-ben elveszített településre ők vonuljanak be elsőként, de a sokkal nagyobb erőt képviselő szovjetekkel szemben nem volt mit tenniük.¹⁰ És így elég hamar, és az általában minden esetben jelentkező nehézségeket leszámítva, gyors ütemben és rendkívüli nehézségek nélkül tudott beindulni az újjáépítési folyamat. Ennek két nagy területét különböztethetjük meg: az infrastruktúra rehabilitálásának és az ipari termelés helyreállításának folyamatát. Az újjáépítési munkálatok intenzitása és ritmusa esetről esetre különböző volt, annak függvényében, mennyire volt fontos egy bizonyos objektum helyrehozatala, és ez kinek az érdekeit szolgálta: a Vörös Hadseregét, a lakosság általános érdekeit, esetleg egyes csoportok vagy egyének gazdasági érdekeit. Mivel a harcok kevésbé érintették azokat a hálózatokat, amelyek az alapvető ellátást biztosították, ezeket elég hamar sikerült helyreállítani. Habár ezt a folyamatot meglehetősen nagymértékben megnehezítette az eddigi magyar közigazgatás elmenekülése a hátsóországba, az új, nagyrészt helybeliekből szervezett adminisztráció mindent elkövetett annak érdekében, hogy minél hamarabb helyreállhasson a rend.

Már a bevonulás napján, október 11-én megkezdődtek a németek által felrobbantott Szamos-hidak rehabilitálása, majd 12-én elkezdték a vasútvonalak helyreállítási munkálatait is.¹¹ Ezek az intézkedések gyorsak, azonnaliak, egyszerűek, jól meghatározottak és pontosak voltak, valamint a Vörös Hadsereg előrevonulásának megkönnyítését voltak hivatottak szolgálni.

Az egész város és környezete számára prioritást jelentett a kommunikációs és távközlési rendszerek helyreállítása, és ezt a politika is érezte. „*Elsődleges fontosságot kell tulajdonítanunk a távközlési hálózatok helyreállításának*” – írja egy, a Kommunista Párt belső vezetése számára készült korabeli jelentés.¹² Ahogy már az előbb említettük, a kisebb károkat szenvedett áram- és vízellátási hálózatok helyreállítása eléggé hamar megtörtént.¹³ Kolozsvár vízellátását máskülönbben a korabeliek kiválónak tartották, sőt, példásnak, mivel Kolozsváron nem léteztek akkora problémák, mint mondjuk Bukarestben, ahol több ízben is előfordult, hogy napokig nem jutott vízhez a lakosság.¹⁴ Egy román diák pedig, Alexandru Șerban, aki 1945 őszén jár legelőször Kolozsváron, társaival együtt meglepődik azon, milyen jól ki van világitva a város, főleg éjszaka.¹⁵

⁹ JAKÓ-KOVÁCS 1992. 10–21.

¹⁰ DUȚU 2003. 46.

¹¹ CSATÁRY 1968. 438.

¹² KOL. Az RKP fondja . 2/1945. 113.

¹³ Világosság 1944. október 22.

¹⁴ Erdély 1946. június 27.

¹⁵ Țene 2005. 139.

A telefonhálózatok terén ugrásszerű változás következett be, amennyiben csak az abszolút számértékeket nézzük: 1945 januárjában már probléma nélkül működött a városi a kivonuló németek által előzőleg felrobbantott telefonközpont, és az addig létező egyetlen egy központi apparátus mellé a város még öt darab újat is kapott.¹⁶ Ezt azonban a város lakosságának zöme, amely nem rendelkezett telefonnal, nem érzékelte. Egy másik sajátos, létfontosságú kérdés volt a lakosság hő ellátásának problémája. A lakosság legnagyobb része fával fűtött, és az átlagos fogyasztás télen kb. 400 vagon tűzifát jelentett. Ennek javarészét a környező erdőségek biztosították, legfőképpen a Gyalu és Fenes községek tulajdonában levők. 1945 nyarán azonban felmerült egy komoly probléma, mivel a gyalui parasztok kihasználták a zúrzavaros konjunktúrát, és megtagadták a kivágott fának a városba való szállítását, csakis a megszokottnál sokkal magasabb áron, és a városi hatóságok, minden autoritásuk ellenére, kénytelenek voltak engedni a zsarolásnak.¹⁷ Ezt annál is inkább kénytelenek voltak megtenni, mivel a falubeliek nagyon szigorúan őrizték erdeiket, és nagyon gyakran erőszakkal kergették el a hóstátiakat, akik fát akartak vágni városbeli családjaik számára.¹⁸ Létezett ugyan terv a földgáz bevezetésére vonatkozóan Szászsármásról, de ezt még 1948-ban sem sikerült gyakorlatba ültetni.

Úgy a hadviselés, mint a kereskedelem és személyszállítás szempontjából elsődleges fontosságúnak számított az utak és hidak rehabilitálása. Mivel minden hidat felrobbantottak a kivonulók, több ideiglenes hidat kellett funkcióba helyezni. Ezeket Virgil Salvan tervezte meg, és felvigyázta gyakorlatba ültetésüket is. Az első ilyen hidat a Dózsa György és az egykori Horthy Miklós (ma: Horea) út között állították fel.¹⁹ A város "rendes" hídjainak helyreállítása máskülönben egy hosszú, időigényes folyamatnak fog bizonyulni, és csak az 1946-os év májusában 2 millió lejt utal ki a városi önkormányzat erre a célra.²⁰ Többek között a várost Kajántó községgel összekötő hidat is csak 1948 augusztusában tudták használatba bocsátani.²¹

A várost a környező községekkel összekötő utak nem voltak annyira megsérülve, hogy legtöbbjüket ne lehetett volna továbbra is használni. Más volt a helyzet azonban a vasúti sínekkel, amelyek megrongálása prioritást jelentett a kivonuló német szabotőr csapatok számára. Már október 12-én megkezdték a megsérült szakaszok rehabilitálására tett munkálatokat.²² Ezeket azután megfeszített intenzitással folytatták, tél ideje alatt is, így például a Kolozs – Virágok Völgye²³ közötti részt például ebben az időszakban javították ki.²⁴ Újra munkába kezdtek a kolozsvári vasúti műhelyek is, amelyek máskülönben a Dermatát követő második legnagyobb ipari egységlétesítménynek számítottak. Legelőször is megtörtént a megrongált helyiségek felújítása, majd ezt követően a kimondott műhelymunka, az első újra megjavított és üzembe helyezett mozdonyt 1945. január 8-án állították forgalomba.²⁵

Egy másik probléma volt a lakóházak, pusztítás által sújtott épületek kijavítása. A kolozsvári lakásínség elég régi probléma volt, amely még a háborút megelőző királyi Románia évei alatt jelentkezett, és áthúzódott az ezt követő évekre is.²⁶ Ennek fő oka volt az, hogy míg 1910 és

16 *Világosság* 1945. január 30.

17 *Erdély* 1945. augusztus 14–18.

18 *Erdély* 1946. július 17.

19 *Világosság*, 1945. április 28.

20 *Erdély* 1946. május 18.

21 *Világosság* 1948. augusztus 18.

22 CSATÁRY 1968. 438.

23 A Virágok Völgye Dés városának egyik külvárosi területe.

24 *Világosság* 1944. december 13.

25 *Világosság* 1945. január 9.

26 TÁRÁU 1996. 317-326.

1930 között a város lakossága 65,8 %-kal növekedett,²⁷ miközben 1918–1938 között mindössze 3300 új lakás épült,²⁸ ami messze alatta maradt a keresletnek, majd ezt a helyzetet súlyosbították a háborús pusztítások és lakosságmozgások is. Egy 1945-ös jelentés értelmében a frontátvonulást követően kb. 300 nagymértékben megrongált ház létezett,²⁹ amiket újra kellett építeni. Emellett a város nyomornegyedei is nyomasztó probléma volt – egymás hegyén-hátán összetakolt vályogviskók és egyéb gyenge, ideiglenes jellegű építmények, amelyek lakói sok esetben önhibájukon kívül jutottak ide, mivel sok volt közöttük a háború- és sorsüldözött mesterember is. Ilyen nyomornegyedeknek számító környékek voltak a Fellegváron (Sáncalja), a mai Györgyfalvi-negyed nyugati részén, a Tordai út melletti rész, valamint a téglagyár környéke. Különösen nyomorúságosoknak számítottak a Sáncaljai viskók, de még ezek is felülmúlták kényelemben a hely barlangjait.³⁰

A város hatóságai mindent megtettek annak érdekében, hogy ezt a folyamatot felgyorsítsák, de ez nagyon nehezen ment, ugyanis hiányoztak a legszükségesebb építőanyagok, valamint a megfelelő szervezettség is.³¹ A hatóságok latba vetettek mindenféle módszert, úgy a segélynyújtást³² mind a fenyegetést és büntető intézkedéseket, amelyek – legalábbis papíron – akár a kijavíthatlan ház elkobzásáig is elvezethettek volna.³³ Ennek ellenére a restaurálások nagyon sokáig elhúzódtak – a szamosfalvi református elemi iskola esetében például, mivel épülete 1944 őszén megrongálódott, az oktatás a lelkési hivatalba helyeződött át, és az iskola államosításáig itt is zajlott³⁴ – és a lakásínség majd csak a kommunista diktatúra évtizedei során oldódik meg.

Hasonló előjellel, de többé-kevésbé másképpen zajlott az üzemek és gyárak újjáépítése. Ha általánosságban beszélünk az ipari termelésről, 1944 őszén egyértelmű, az ezt megelőző időszakhoz viszonyítva, a termelés mutatóinak hanyatlása, minden viszonylatban, mint ahogy ez ki is derül a különböző termelési statisztikákból, ezt követően azonban rohamos felemelkedésnek indultak. Az ipari létesítmények újjáépítésének esetében legalább három stimuláló tényező létezhetett: a hatóságok és a megszálló seregek azon óhaja, hogy minél hamarabb üzembe állítsák az elsősorban stratégiai célokra (a Vörös Hadseregére) alkalmas egységek munkáját; a tulajdonosoknak és a nyereségben általában minden érdekeltnek gazdasági érdeke valamint a munkásság azon személyes, belső ösztönzése, hogy munkahelyük nyereségessé tételével a saját megélhetésüket is biztosítsák. A munka megszervezésében pedig nagy szerepet játszottak a szakszervezetek.

1944. október 31-én alakul meg az első vasmunkás kisiparos szakszervezet, melybe kb. 200 lakatos, kovács és más rokonszakmájú tartozott. Ezek első intézkedése egy népkonyha felállítása volt, ahol elsősorban kenyeret sütöttek saját családjaik és a rászorulóknak számára. Az építőipari munkásokat is mozgósították, első ténykedésük a mézszárszék helyrehozatala volt.³⁵ Még a cukrászok és cukoripari dolgozók is saját szakszervezetet alapítottak, az elmenekült Pillich gyárhelyiségében.³⁶ De a legfontosabb talán a vasúti munkások szakszervezetének megalakítása volt, melyre hivatalosan október 23-án került sor.³⁷ Nemcsak az e szférába tartozó

²⁷ COSMA 1998. 36.

²⁸ SCURTU-BUZATU 1999. 70.

²⁹ KOL. Az RKP fondja. F1. 2/1945.

³⁰ LAKATOS 2004.

³¹ *Erdély* 1946. május 9.

³² *Erdély* 1946. június 9.

³³ *Világosság* 1945. június 19.

³⁴ Református Egyházi Levéltár, Kolozsvár. Iskolák államosítása fond. I. 8. IV. 1725/1948.

³⁵ *Világosság* 1944. október 31.

³⁶ *Világosság* 1944. december 2.

³⁷ *Világosság* 1944. október 23.

tevékenységek megszervezésében játszott szerepet, hanem sok más közösségi tevékenységben is. Egy sajátos probléma is felmerül ezeknek a dolgozóknak az esetében: mivel hagyományosan állami vállalatról volt szó, az akkori politikai körülmények között fizetésük nem volt biztosítva. Ily módon gyűjtéseket szerveztek számukra, amelyek nagyon szép szolidaritási megnyilvánulásokra mutattak példa. Így például november 14-én a városi adminisztráció dolgozói egy napi fizetésüket adományozták a vasúti műhelyek dolgozóinak³⁸, a Kommunista Párt pedig, a maga során, néhány nap leforgása alatt, 100000 pengőt gyűjtött, amit átnyújtottak a vasúti munkások képviselőinek.³⁹ Szakszervezeti vonalon is sok pénzt gyűjtöttek, így például az Orion gyár munkásai 1000 pengőt, a „Világosság” dolgozói és olvasói 22000 pengőt, a környező falvak parasztjai élelmiszereket adományoztak.⁴⁰

Az emberek munkaszolgálatra történő mozgósítása az infrastrukturális helyrehozatalok esetében kényszer hatása alatt történt, a gyárak és kisvállalkozások esetében azonban valószínű hatalmas szerepet játszott az itt dolgozók azon motivációja, hogy munkahelyüket minél hamarabb helyreállítsák. Az „Erba” bútorgyár esetében például, amit a bombázások nagyon tönkretettek, a helyreállítási munkálatok már a szovjet bevonulás másnapján megkezdődtek, és az ebben érdekelt kb. 40 munkás még éjszaka is dolgozott.⁴¹(ennek ellenére azonban 1946 áprilisában még javában folytak a renoválási munkálatok).⁴² Az Acélárugyár is hasonló helyzetben volt, ennek is október 12-étől már munkába állott kb. 260 munkása, és október 23-án már árut termelt, ami azért is fontos volt, mivel a frontátvonulást követően mindössze 50000 pengő maradt a vállalat kasszájában.⁴³ A gázgyár részleges helyreállítása és üzembe helyezése 1945. február 14-én történik meg, de mivel a kazánok és csövek helyreállítása ekkora még nem sikerült, mindössze festéket és különböző permeteket gyártott.⁴⁴Maga a gáztermelés csak június 11-én indul be újra.⁴⁵Az „Írisz” porcelángyárat azonban ennek 140 alkalmazottja mindössze 6 hét alatt építették újra,⁴⁶ habár ők sem kaptak fizetést három hétig.⁴⁷A vasúti műhelyek esetében a hidraulikus prést például mindössze 1945. február 18-án sikerült üzembe helyezni,⁴⁸ de a legtöbb gépezetet még ennél is sokkal később. A Napochemia gyógyszergyár esetében az infrastruktúra kb. 75%-ban lett megromgálva, és a kasszában mindössze 51 pengő maradt, azonban itt is meglehetősen gyorsan megtörtént a helyreállítás. 1946-ban például ez volt az egyetlen gyár Romániában, a bukaresti mellett, amelyikben a kor „csodagyógyszerét”, a penicillint előállították.⁴⁹A gyufagyár helyrehozatalára még a tanulókat is mozgósították, de ez egy sokkal hosszabb folyamatnak bizonyult.⁵⁰A rövid időn belül helyreállított téglagyár 1945 júniusában már elérte 1942-és, addigi legjobb termelésének mutatóját, vagyis a 7 000 000 téglát naponta.⁵¹Sőt a Törökvágás út kiszélesítési munkálatai révén

38 *Világosság* 1944. november 24.

39 *Világosság* 1944. december 5.

40 *Világosság* 1944. december 6.

41 *Világosság* 1944. október 31.

42 KOL. RKP fondja. Adminisztratív szekció 8/1946. Iratszám: 11. I. 1946.

43 *Világosság* 1944. október 23.

44 *Világosság* 1945. február 14.

45 *Erdély* 1945. június 12.

46 *Világosság* 1945. március 4.

47 *Erdély* 1945. december 18.

48 *Világosság* 1945. február 18.

49 *Erdély* 1945. május 15.

50 *Erdély* 1945. április 1.

51 *Erdélyi Szikra* 1945. június 24.

az innen kitermelt agyag új és olcsó alapanyagforrást jelentett.⁵² Igaz, hogy egy 1945 márciusában bekövetkező balesetszerű robbanás következtében (mivel a raktárhelyiséget lőszerraktárként is használták), ennek az objektumnak infrastruktúrája ismételten megsérült,⁵³ de nem olyan mértékben, hogy néhány hónap leforgása alatt ne lehetett volna helyrehozni.

Általában véve elmondható az is, hogy 1945 első felében a termelés mutatói megugrottak, és ezekről a kor sajtója nagy ujjongások közepette számolt be, nemegyszer akár túl is löve a célon. Így 1945 februárjában a Rendor bányagyár 50%-al növelte termelését⁵⁴, ugyanebben a hónapban az egeresi bányászok ugyancsak 50%-al növelték saját termelési hozamukat.⁵⁵ És ez nemcsak Kolozsvár esetében állt fenn, hanem általános jelenségnek számított Erdély-szerte: a marosvásárhelyi vajgyár tízszeresére emelte termelését a frontátvonulást megelőző időszakhoz viszonyítva.⁵⁶ A teljesség igénye nélkül, az illusztráció kedvéért következzen az alábbiakban néhány statisztikai példa:

A Ravag vállalat székhelye az Állomás utca 19. szám alatt volt⁵⁷, és 1919-ben alapította Vadász Jenő, kisvállalkozásként. 1926-ban társult be az üzletbe a Max Rapaport & Co. cég is, ettől kezdődően specializálódott a vállalat színesfém-feldolgozásra.⁵⁸ A következő táblázat az 1943–1946-os alkalmazotti létszámot mutatja be, a vállalat archívumában megtalálható dokumentumok alapján.⁵⁹ Ha jól megfigyeljük, első ránézésre egyből feltűnik az a tendencia, hogy a létszám folyamatosan és nagymértékben esik a front közeledtével, hogy ezt követően – miután 1944 októberében elérte a mélypontot – újra emelkedésnek induljon, de ugyanakkor ingadozzon a létszám hosszú ideig, míg végül 1946-ra nagyjából stabilizálódik.

ÉV ÉS HÓNAP	1943	1944	1945	1946
január	124 alkalmazott	105 alkalmazott	66 alkalmazott	105 alkalmazott
február	114 alkalmazott	102 alkalmazott	82 alkalmazott	102 alkalmazott
március	115 alkalmazott	107 alkalmazott	93 alkalmazott	108 alkalmazott
április	113 alkalmazott	96 alkalmazott	102 alkalmazott	99 alkalmazott
május	113 alkalmazott	97 alkalmazott	102 alkalmazott	94 alkalmazott
június	94 alkalmazott	55 alkalmazott	90 alkalmazott	
július	92 alkalmazott	52 alkalmazott	102 alkalmazott	
augusztus	85 alkalmazott	54 alkalmazott	108 alkalmazott	
szeptember	85 alkalmazott	57 alkalmazott	107 alkalmazott	
október	91 alkalmazott	20 alkalmazott	108 alkalmazott	
november	89 alkalmazott	23 alkalmazott	114 alkalmazott	
december	88 alkalmazott	27 alkalmazott	108 alkalmazott	

Ha a Ravag kicsi vállalatnak is számított – bár specializálódott termékei miatt meglehetősen fontos is volt – a Dermata a város legnagyobb ipari létesítményének számított, és egyben a legna-

⁵² *Világosság* 1944. november 29.

⁵³ *Világosság* 1945. március 24.

⁵⁴ *Világosság* 1945. február 1.

⁵⁵ *Erdély Szikra* 1945. március 22.

⁵⁶ *Világosság* 1945 április 20.

⁵⁷ KOL A „Ravag” gyár fondja. 14-es dosszié.

⁵⁸ Ibid. 13-as dosszié.

⁵⁹ Ibid. 16-os dosszié.

gyobb bőr- és cipőgyár volt az egész régióban. A Kommunista Párt archívumában megtalálható egyik dokumentum⁶⁰ a következő adatokat jelenti a párt központi vezetőségének:

Év	HÓNAP	ABSZOLÚT SZÁMÉRTÉKEK (PÁR CIPŐ)	A TERMELÉS ARÁNYA SZÁZALÉKOKBAN
1944	október	25081	100%
	november	53049	111%
	december	60141	140%
1945	január	56920	123%
	február	57848	131%
	március	78116	211%
	április	70417	181%
	május	79361	216%
	június	86961	247

Sajnálatos módon ebből a jelentésből hiányoznak az 1944. október előtti termelési adatok, így nem lehet belőlük megállapítani a háborús időszakhoz viszonyított változásokat. Megfigyelhető az állandó növekedés, azonban ezt úgy is lehet értelmezni, hogy a frontátvonulást követően, ahhoz viszonyítva, a helyzet csak jobb lehetett.

Másik három statisztika az „Erdélyi Szikra” napilapban jelentek meg, 1945. május 1-jén⁶¹ a Dermata, az acélárugyár és dohánygyár termelését illetően. A Dermata havi termelésének napi átlaga van megadva:

OKTÓBER	NOVEMBER	DECEMBER	JANUÁR	FEBRUÁR	MÁRCIUS	ÁPRILIS
1640	2040	2200	2350	2400	2890	3060

Az acélárugyár esetében a számadatok százalékos arányban vannak megadva, a viszonyítási alapegység (vagyis a 100%) az 1943-as év termelése:

Idő	1943	1944. július	1944. augusztus	1944. szeptember	1944. október	1944. november	1944. december	1944. január	1945. február
SZÁZALÉK	100%	84%	51%	31%	11%	38%	86%	192%	195%

A dohánygyár esetében a statisztika sokkal komplexebb, több adatot is közöl és ennek következtében jobb képet is mutat a termelési folyamatról.

SORSZÁM	Idő	NYERSDOHÁNY (kg)	CIGARETTA (db)	DOHÁNY (kg)	MEGJEGYZÉSEK
1.	1944. okt.	6 292	1 979 000	3152	a Vörös Hadsereg számára
2.	1944. nov.	2 528	1 410 000	2484	–»–
3.	1944. dec.	2 994	3 170 900	36	nyersanyaghiány miatt
4.	1945. jan.	13 318	8 085 000	3150	–
5.	1945. febr.	27 261	8 300 900	17 337	–
6.	1945. márc.	6 160	7 312 000	1287	futószalag meghibásodás miatt
7.	1945. ápr.	29 900	1 0612 000	12 560	–

⁶⁰ KOL. RKP fondja. 2/1945.

⁶¹ *Erdélyi Szikra* 1945. május 1.

Természetesen, csak ezekből a statisztikákból nem lehet általános következtetéseket levonni, de meglehetősen jól illusztrálják a kor viszonyait.

A termelés megugrása mögött valószínűleg nem a technológia fejlődése vagy az emberi erőforrások jobb motivációja áll, hanem egy relatív javulás, az előző instabil állapotokhoz képest.

A kolozsvári ipar továbbfejlesztése a szocializmus évtizedeiben

Romániában a főbb termelési eszközök államosítása a 119/1948-as törvény által vált lehetővé, amit a Nagy Nemzetgyűlés ezen év nyarán fogadott el.⁶² A társadalmat – nemcsak politikai szempontból – egyáltalán nem érte felkészületlenül az intézkedés. Már 1945 őszétől kezdődően a Groza-kormány erős központosító intézkedéseket foganatosított, leginkább kormányrendeletek által.⁶³ Magát az ipari létesítmények államosítását megelőzték egyrészt hasonló intézkedések – mint például a Román Nemzeti Bank államosítása 1946-ban – valamint olyan, kimondottan ezt a célt megelőző intézkedések, mint az 1947 októberében az ország területén magánkézben levő ipari, kereskedelmi és szállítási vállalatokról készített leltár. Adatainak összegzését követően alakultak meg a Gheorghe Gheorghiu-Dej által elnökölt Gazdasági Főtanács keretén belül az Országos Államosítási Bizottság, valamint az ennek keretén belül működő megyei- és vállalati szintű bizottságok⁶⁴.

Az államosítás legalább két, egymástól különböző arculattal rendelkezett: egy „hivatalossal” mely elsősorban a napi sajtóban jelentkezett, és ami a pozitívumokat hangsúlyozta ki, és egy „reálissal”, mellyel többek között a bizalmas pártjelentésben is találkozhatunk. Például egy, a Fermeta fémipari gyár által a Metallurgiai Központi Igazgatósághoz írott levél szerint a gyár az államosítás pillanatában komoly nehézségekkel küszködött: nem rendelkezett a raktárában nyersanyagokkal, utánpótlással, így az államosítás gyakorlatilag „megmentés” volt a vállalatnak a csődtől. Ténylegesen a vállalat mérlege az államosítást követően is – 1948 június 13- 1948 december 31- közötti időszakban - 388439 lej veszteséget mutatott.⁶⁵

A kor sajtójában is az államosításoknak igyekeztek pozitív visszhangot nyújtani. A Világosság például - a Kommunisták Párttal mindig is rokonszenvező, sőt, kettős tagságú MNSZ-esek napilapja - többek között arról ír, hogy az államosítást követően, a Schull kendőgyár termelési költségei az államosítást követően 9%-al csökkentek, és ezzel jelentős mennyiségű anyag takarítódott meg.⁶⁶ Ugyanez az újság könyveli el a sikertörténetek között a Helios államosítását, melynek termelése szintén megnövekedett,⁶⁷ a volt „Katona” pékség kenyértermelése napi 300 kg-ról 1300 kg-ra emelkedett.⁶⁸ Az egykori Rendor bőr- és cipőgyár nevét az államosítást követően Kaméleonra változtatta, és termelése – az 1938-as évhez viszonyítva – 30%-al nőtt, még Argentínából is szerzett be nyersanyagot.⁶⁹

Ezeket az adatokat valószínűleg – legalábbis számtani és statisztikai szempontból nézve – teljes mértékben, vagy legalábbis nagyrészt valósaknak kell tekintenünk. Habár ekkor már nagy

⁶² BARTOS 2009. 15.

⁶³ HITCHINS 1994. 531.

⁶⁴ SCURTU-BUZATU 1999. 555.

⁶⁵ KOL 816-os Fond. Fermeta vállalat. 1-es dosszié. 1948. f 2.

⁶⁶ *Világosság* 1948. július 1.

⁶⁷ *Világosság* 1948. augusztus 5.

⁶⁸ *Világosság* 1948. augusztus 10.

⁶⁹ *Világosság* 1948. szeptember 4.

súlyt fektetnek a „hivatalos”, központilag megtervezett és ellenőrzött propagandára, a cenzúra pedig megakadályozta, hogy a „hivatalos” irányelvekkel és adatokkal ellentétes információk kerüljenek napvilágra. Ugyanakkor elfogadható az, hogy a központi tervezés rövid távon számos esetben - legalábbis az alkalmazottak szempontjából - bizonyos fokú stabilitást eredményezett, biztosította a munka és termelés folytonosságát, a bérek időben és pontosan történő kifizetését garantálta, és ezek felismeréséhez nem volt szükséges feltétlenül hithű kommunistának lenni. Ehhez pedig nagymértékben hozzájárultak az elmúlt évek történései, amikor is a szállítási logisztika hiányosságai miatt, melynek következtében nyersanyag hiányában állt le ideiglenesen a termelés, munkahelyek elvesztése, a fizetések gyakori késése. Nem állnak rendelkezésünkre szociológiai, statisztikai adatok arra vonatkozóan, hogy milyen arányban állt volna a népesség az államosítás mellé vagy ellen, és e nézőpontok a társadalom melyik csoportjában hogyan, milyen arányban oszlanának meg: a kor hangulata lehetetlenné is tett volna egy reális felmérés elvégzését. Tény az, hogy sokaknak nem tetszett a folyamat, elsősorban azoknak, akik számára az egész folyamat komoly anyagi veszteséget jelentett: azok között pedig, akik magával a folyamattal nem veszítettek semmit, lehetnek szép számmal olyanok, akik úgy gondolkodtak, ezek az intézkedések stabilitást és jólétet hozhatnak. Tény az, hogy pontos arányt így utólag lehetetlen megállapítani, és az ilyen típusú államosítás példátlan eseménynek számított a térség történelmében, egy olyan politikai és társadalmi kísérlet, melynek hatásai még a kommunizmus bukását követően is érezni lehet.

Egy, a Kolozsvári Levéltárban talált, az RMP Regionális Bizottsága elé terjesztett jelentés a következő számszerű adatokat tartalmazza: Kolozs megye szintjén 48 olyan ipari létesítményt államosítottak, melyek az Ipari, Bányászati és Kőolajügyi Minisztérium hatáskörébe kerültek át, valamint 26 malom és olajmalom pedig a Belügyminisztérium igazgatása alá ment át. Az államosított vállalatok listáján mg találhatóak 6 fémipari üzem, 3 elektrotechnikai vállalat, 2 bánya, egy kőolajtermékeket forgalmazó társaság, 7 építőipari vállalat, 5 feldolgozó üzem (elsősorban deszka előállító gáter), 2 grafika-művészeti, 6 textil- 2 bőr- 6 vegyipari vállalat, 6 élelmiszeripari cég, 1 biztosítótársaság. Ezek élére új igazgatókat neveztek ki, ezek megoszlása szakmai szempontból a következő volt: 44 személy az új igazgatók közül kinevezése előtt kétkezi munkás volt, 4 pedig tisztviselő vagy technikus.⁷⁰ A jelentés még megemlíti azt is, hogy szinte mindenütt örömmel fogadták a gyár dolgozói az államosítás hírért, kivételek a téglagyár és az Orion fémipari üzem. Nem ilyen egyértelmű viszont a változások fogadása a tisztviselők és technikusok körében, akik közül sokan fenntartásokkal és kétségekkel álltak hozzá.

Ugyanakkor felmerült az a kérdés is, hogy mennyire fognak megfelelni az új igazgatóknak a számukra támasztott új feladatoknak. E tekintetben a jelentések tartalma változó: ily módon, a Megyei Pártbizottság egyik korai, júliusi jelentése szerint nagyon sok igazgató esetében hiányosságok és problémák jelentkeztek. Így például az Acélgyár új igazgatója becsületes és jóindulatú munkásember, de a vezetői teendőket illetően teljesen tapasztalatlan, és sem a Párt szervek, sem az Üzemi Bizottság, sem a technikusok nem segítik olyan mértékben, ahogy ezt tenniük kellene. Külön megemlíti a jelentés, hogy ebben a gyárban a technikusok rosszindulatúak, de nem nevezi meg, miben áll ez a rosszindulat: az igazgató személye, vagy a rendszer ellen irányul elsősorban. A jelentés javaslata a helyzet kezelésére az, hogy képzett mérnököket kell áthelyezni a gyárba, akik az igazgató segítségére lehetnének. Ugyancsak ez a jelentés így jellemzi az igazgatók nagy többségét: „Munkájuk sok kívánnivalót hagy maga után, és jelentéseik tartalma sok gyengeséget is elárul. Ugyanakkor sokan közülük beképzelték és felelőtlenek.”⁷¹

⁷⁰ KOL. RKP fond. 2/1948-as dosszié. A Kolozs megyei MP tevékenységi beszámoló. 22–23.

⁷¹ KOL. RKP fond. 2/1948-as dosszié. A Kolozs megyei MP tevékenységi beszámoló. 28–29.

Ez a kép azonban – legalábbis a pártdokumentumok tükrében – gyökeresen megváltozik a következő hónapban. Ekkor már a következőképpen írnak az új munkásigazgatókról:

„Az államosított vállalatok igazgatói általában megfelelnek a feladatoknak. Nagyon könnyen alkalmazkodnak és gyorsan elsajátítják a szükséges tudnivalókat. Csak három olyan eset volt, aminek következtében kellett javasoljuk az igazgatók kicserélését, három kisebb gyár esetében. Ez meg is történt.

Az igazgatók legnagyobb gyengesége az, hogy nem létezik igazi együttműködés még egyelőre a különböző államosított intézmények között. Egy ilyen példa, mikor egy nyomtatványok megrendelésére kellett licitálni viszonylag nagy tételben a Dermatánál, ahol az államosított nyomdák helyett egy magánkézben levő kapta meg a megrendelést, azzal az indoklással, hogy olcsóbban dolgozik néhány százalékkal”.⁷²

A kommunista pártaktivisták jelentéseinek hangneme tehát jelentősen megváltozott egyik hónapról a másikra: ez pedig több tényezőnek is betudható. Egyik ok az lehet, hogy a jelentéseket – mivel nincsenek aláírva – más-más személy írta volna meg. Egy másik lehetőség, hogy tényleges megváltozott júliusról augusztusra a helyzet, vagy legalábbis beállott egyfajta stabilizáció, ami jó benyomást tett az események megfigyelőjére. Vagy az is megtörténhetett, hogy maga a pártpolitika szólt közbe, mivel nem lehetett felsőbb szervek számára esetleges negatív képet festeni az államosítás következményeiről. Mi ez utóbbit tartjuk a legvalószínűbbnek.

Egy másik statisztika a következő adatokat tartalmazza:

ÁGAZATOK SZERINTI MEGOSZLÁS	VÁLLALATOK SZÁMA
kitermelési (bánya)ipar	3
vegyi- és gyógyszeripar	7
fémfeldolgozás	7
textil	6
bőr- és cipőipar	2
építkezés és kerámia	3
fakitermelés és -feldolgozás	8
élelmiszeripar (beleértve a nyolc városi pékséget is)	21
grafika	2
elektromos energia	1
szállítás és távközlés	1

Ezek mellé sorolandóak az olyan vállalatok, mint a RATA, CAM, vasúti műhelyek és a vízművek. Ezeknél az állami vállalatoknál összesen 13189 munkás dolgozott, vagyis a város ipari munkásságának 80%-a.⁷³ Mivel ez a statisztika már az államosítás lezajlását követően készült, azt jelzi, milyen fontossággal bírtak még ekkor is a kézműves műhelyek, melyek a város ipari munkásságának 20%-át jelentették.

Ugyanekkor a még magánkézben levő ipari vállalatok helyzete a következő volt: 16 vállalat ezek közül 10-65 alkalmazottal rendelkezett, ágazati megoszlásuk pedig a következő: 3 vállalat a fémipar terén, 7 a textiliparban, 6 pedig a grafikus munkálatok területén tevékenykedett.⁷⁴

⁷² KOL. RKP fond. 2/1948-as dosszié. A Kolozs megyei MP tevékenységi beszámoló. 42.

⁷³ KOL. RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 9.

⁷⁴ KOL. RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 11.

A legfőbb vállalatok termelési adatait az alábbi táblázat⁷⁵ ábrázolja:

VÁLLALAT NEVE	FŐBB TERMÉKEK ÉS MÉRTÉKEGYSÉGEIK	1938-AS ÉVI ÁTLAG	1948-AS HAVI ÁTLAG, ÁLLAMOSÍTÁS ELŐTT	1948-AS HAVI ÁTLAG, ÁLLAMOSÍTÁST KÖVETŐEN
vasúti műhelyek	mozdonyjavítás/db vagonjavítás / darab mozdonyok kisebb javítások	16 494 5	12,6 244 8,6	8 207 10
Herbák János (volt Dermata)	lábbeli / pár talp / kg finombőr / orsó szíjak / kg enyv / kg	46 763 86 678 324 070 2131 1520	54 734 51 140 189 290 2397 2261	93 850 148 701 559 020 5336 11 199
acélárugyár, az államosítást köve- tően „Unirea”	formázható acél / kg	92 844	101 307	88 138
Iris porcelángyár	Chamotte / kg porcelán	62 771 nincsenek számszerű adatok	34 778 nincsenek számszerű adatok	56 108 nincsenek számszerű adatok
dohánygyár (CAM)	Carpați / db Mărășești / db Național / db Plugar / db dohány / kg	151 000	4 945 000 3 950 000 24 588 000 21 588 000 28 705	8 564 000 9 307 000 2 9352 000 23 058 000 70 120
Șorecani-szénbányák	barnaszén / tonna	8200	5596	5600
„Poieni” deszkagyár	deszka / köbméter	1000	1192	2236
Ravag	különböző öntvények kg	7712	4119	7585
Schull kendőgyár	kendők / kg	25 000	17 500	23 407

Egy másik, teljességre törekedő táblázat az alábbi adatokat tartalmazza:

SORSZÁM	VÁLLALAT NEVE	ALKALMAZOTTAK SZÁMA	FŐBB TERMÉKEK	HAVI TERMELÉSE
1	„Unirea”-gyár	515	öntvények, gépalkatrészek	100 000 kg/havonta
2	Robinet (Ravag)	124	öntvények	7000 kg/hó
3	Menajul (Orion)	106	különböző fémtárgyak	35 000 kg/hó
4	Fermeta	85	öntvények	4000 kg/hó
5	Triumf	47	gyűjtők	2500 db/hó
6	Uzine de Fier	130	gépalkatrészek	25 000 kg/hó
7	Emeryt-Volta	18	Bergman-tubusok	-
8	„Ticu”-szénbányák	781	barnaszén	6000 tonna
9	Egeresi-kaolinbányák	69	kaolin	100 000 kg
10	Nemzeti Gázmetán Vállalat	288	metángáz	-
11	Egeresi-gipszgyár	130	gipsz	-
12	Rapid (Calcit) gyár	85	gipsz, műtrágya	-
13	Gazind	104	gáz, koks, kátrány	75 000 köbméter 76 800 kg 3800 kg

⁷⁵ KOL. RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 12–13.

14	Gladys	56	cipőkrém	18 000 kg
15	Mucava	42	papír	40 000 kg
16	Napochemia	116	gyógyszerek	10-12 000 000 lei
17	Breiner Béla	243	szövetek, gyapotból elsősorban	150000 m
18	România Muncitoare	144	kendők	25000 db
19	Ady	109	női harisnya	800-1000 kg
20	Helios	114	fonott textil, szövetek	-
21	Someșul	21	posztócsizmák	-
22	Herbak	4338	bőr és lábbelik	
23	Cameleon (Rendor)	99	bőr és talp	
24	Kajántói téglagyár	56	tégla és cserép	
25	Kardosi kő- és agyag- ipari Vállalat	49	tégla és cserép	
26	Iris	348	porcelán, chamotte	
27	Poieni faüzem	450	deszka, ládák	
28	Valea Someșului faüzem	43	deszka, ládák	
29	Răcătău faüzem	64	deszka, fenyőtermékek	
30	Beliș faüzem	35	deszka, fenyőtermékek	
31	Damian Moga gyára	20	deszka	
32	Doader Gheorghe gyára	18	deszka	
33	Hercules-Bucea gyár	22	bútorok	
34	Erba	139	bútorok	
35	húsgyár	60	hústermékek	
36	sörgyár	108	sör	750 kl
37	Kolozsvári Szesz- és Alkoholgyár	41	alkohol	31 000 l
40	Almașul-alkoholgyár	20	alkohol	
41	Gyalui-alkoholgyár	20	alkohol	
42	Zimbor-szeszgyár	20	alkohol	
43	Feleacul-cukorkagyár	58	cukorka, édességek	
44	Flacăra-olajgyár	46	étolaj	40 000 kg
45	Irina-malom	20	kereskedelmi malom	
46	Molnár-Pintér-malom	28	kereskedelmi malom	
47	Moara Românească	9	kereskedelmi malom	
48	Plugarul malom	6	kereskedelmi malom	
49	Kovács-malom	5	városi malom	
50	Goldstein-malom	7	városi malom	
51-58	Városi pékségek, 1-8	153	kenyér, pékáruk	
59	„Hajnal” nyomda		különböző nyomtatványok	
60	Minerva művészeti intézet	183	különböző nyomtatványok	
61	Elektrotechnikai Művek, Kolozsvár	292	elektromos áram	
62	SART	80	telefonok	

Ugyanez a kimutatás többek között beszél a nem állami, azaz kooperatív és magánszféráról is. Az ipari termelés terén ekkor megyében összesen négy szövetkezet létezett, ebből az első háromnak a neve egyaránt „Victoria” volt, profiljuk azonban különbözött: egyik a szövőipar, másik az édességyártás, harmadik pedig a bőripar területén tevékenykedett. A „Lemnul” pedig – mint ahogy azt neve is mutatja – a fa- és bútóriparra szakosodott.

A magánszférában az államosítást követően kevés vállalat maradt, ezek között találhatók meg az alábbiak: a fémiparban, a Sfinx lakatgyár, a Mendrei, valamint Orbai-Ábrahám műhelyek. Ezek mellett még egy vattagyár, a „Ioana” szövőde, a „Colibri” textilipari egység, az „Omnis”, „Diocezan”, „Petőfi Atheneum”, „Cartea Românească”, „Litografia” nyomdák és Kiss János papírdoboz gyára.⁷⁶

A társadalomtörténet szempontjából érdekes megfigyelnünk azt is, hogyan alakult a szakszervezeti élet ezekben a vállalatokban. 1944-et követően a szakszervezeti mozgalom addig még nem tapasztalt mértékben indult fejlődésnek, több okból is kifolyólag. Egyrészt, a szakszervezetek alternatív társadalmi elfoglaltságot jelentettek a pártokkal szemben. Másrészt úgy a Kommunista Párt, mint ennek mérsékelt baloldali alternatívája és szövetséges-vetélytársa, a Szociáldemokrata Párt, egyaránt támogatta őket, mintegy előszobaként fogva őket fel az ipari munkásság nevelésében. Az alábbiakban ismertetünk egy jelentést, mely 1948. december 30-ai dátummal keltezett, és az abban a pillanatban a különböző kolozsvári intézményekben, illetve azokban a szektorokban, melyekben a decentralizált, kis műhelyek szintjén zajló termelés volt a jellemző, a szindikátus ágazat szerint jött létre⁷⁷:

SORSZÁM	INTÉZMÉNY/ ÁGAZAT	TAGOK SZÁMA 1948 DECEMBER 30-ÁN
1	CFR	8872
2	Bőrfeldolgozók	583
3	Fém- és vegyipar	2541
4	köztisztviselők	2530
5	Textil és ruha	1852
6	Egészségügy	2167
7	Privát szféra	2234
8	Községek	1626
9	Herbák János	4202
10	Tanítók	1175
11	Élelmiszeripar	1585
12	Építkezés	1694
13	tanárok	1134
14	Egyetemi tanárok	1136
15	CAM (dohánygyár)	631
16	Fafeldozók	742
17	Művészek	1121
18	Szállítás	1172
19	Nyomdászok	476

⁷⁶ KOL RKP fond. 12/1948. Tömegszervezetek szekció. Jelentések a tömegszervezetek helyzetéről. 17–21.

⁷⁷ KOL. Rkp fondja. Szervek, Szakszervezetek. Munkatervek és jelentések. 13/1948-as dosszié. 139.

20	Háztartásbeliek	2142
21	Hygiéna	245
22	PTT	585
23	Mezőgazdaság	6608
24	Gázmetán, Kolozsvár	294
25	Egeresi Metallokémia	183
26	Şorecani szénbányák	857
27	Gázmetán, Szászszármás	147
28	Poieni, fakitermelés	306
29	Bánffyhunyard (vegyes)	403

Az államosítást követően két irányba történt az iparfejlesztés: az egyik a régi meglévő ipari egységek megerősítése és továbbfejlesztése (cipőgyártás, gördülő anyagok javítása, porcelánfeldolgozás), másik irány pedig újstruktúrák létrehozása, elsősorban a fémfeldolgozó nehézipar terén,⁷⁸ erre példák a hűtőberendezéseket gyártó Tehnofrig vagy a nehézgépgyár (CUG) létesítése. Maga a bukaresti központi vezetés nagy figyelemmel követte a kolozsvári iparosodási folyamatokat, így például a Sinterom vállalat létesítését, szimbolikus és ünnepélyes módon, Ceausescu pártfőtökár egyik kolozsvári munkalátogatása során írta alá.⁷⁹ A hetvenes évek elejére a 49 vállaltból 12 kooperatíva, 31 országos (köztársasági fontosságú) 6 helyi fontosságúnak számított, a hivatalos besorolás szerint. Ezekben 1970-ben 108900 alkalmazott dolgozott, ezek közül 77500 volt a szó szűkebb értelmében vett munkás. 45%-uk ipari termelésben dolgozott, 11,5% építkezésben, a megye ipari termelésének 49,8%-a származott Kolozsvárról. A Clujana cipő- és bőrgyár – az egykori Dermata utódja – a maga 7000 dolgozójával az ország második legnagyobb bőrgyára volt, és a kolozsvári pártvezetők büszkéek voltak arra, hogy a város ipara – a kor divatos szófordulatával élve – „sokoldalúan fejlett”.⁸⁰ Földrajzi szempontból nézve négy nagyipari zónát különböztethetünk meg:

1. *keleti*: Irisz, Unirea, Carbochim, Sinterom, Clujana, Terapia, Sanex, vasúti műhelyek kiskazánygyár, nehézgépgyár

2. *központi*: Metalul Rosu, IMMR, 16 februarie, Tehnofrig, Armatura, Mucart, Farmec, Flacara, Somesul, sörgyár, Felacul

3. *bácsi térség*: malom és kenyérgyár, Vinalcool

4. A szamosfalvi raktárhelyiségek több építkezési anyag-raktárral.⁸¹

Ez a fajta nagy irányú és tervezett fejlesztés a lakosság növekedését automatikusan vonta maga után. Mihaela Lutas egyik tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „A lakosság dinamikájának kulcsa a kommunista korszakban rejlik, az ipari termelésre szánt kapacitás megteremtésében és fejlesztésében, mely nemcsak a megyével szomszédos megyékből, hanem Moldvából, sőt az ország déli részéből is ide vonzotta a munkaerőt”.⁸² Ilyen körülmények között a román és a magyar lakosság aránya közötti eltolódás érthető, különösképpen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos időszakokban a románosítás – úgy a vezetőségi szinteken⁸³, mint pedig a köznépi körében – kimondottan pártstratégiának számított.

⁷⁸ LUŢAS 2008. 66.

⁷⁹ MICLEA 1985. 19.

⁸⁰ TROFIN 1971. 35–44.

⁸¹ ALICU 1997. 154.

⁸² LUŢAS 2008. 65.

⁸³ TATÁR 2015. 68–69.

Ehhez természetesen szükség volt lakások építésére. Ezekben az évtizedekben alakulnak ki a nagy tömbháznegyedek. Kolozsváron is, akárcsak az ország többi nagyvárosában, a kommunista hatalomátvételt követően viszonylag hamar megkezdődött a szovjet mintájú tömbházak építése, mely két irányban zajlott. Egyrészt ekkor kerültek megépítésre olyan épületek, amelyek vagy üres területeket voltak hivatottak betölteni, olyanokat, amelyek nem illeszkedtek az új koncepcióba, mint például az egykori állatvásár területén (Széchenyi- illetve Mihai Viteazul tér) északi és keleti oldalán megépített tömbházak, vagy pedig az 1944-es év háborús események következtében megsemmisült egykori épületek helyére kerültek, mint például a vasútállomás környékén. Ezek az építkezések ugyan területi szempontból meglehetősen szétszórtak voltak, és mivel az esztétikai aspektusokat is figyelembe kellett némielg venni, megőriztek valamit a környező épületek stílusából, illeszkedvén bizonyos mértékben ezek közé. Ugyanakkor a város övező külvárosokban, valamint az ezeket körülvevő lakatlan területeken megkezdődött a munkásnegyedek építése. Első fázisban az Írisz-telep és a Szamos partjának az üzemi komplexumhoz közel eső részében, majd ezt követően, a szisztematizálás során, kezdtek el felépülni a mai Monostor, Grigorescu (Donát), Marasti, Györgyfalvi, majd legkésőbb a Hajnal-negyedek. Megfigyelhető, hogy miközben a gyárüzemi tengely a vasútvonaltól és a Szamostól észak-keleti irányba fejlődött, párhuzamosan ezek irányvonalával, a lakónegyedek térsége egyrészt észak-déli tengely, másrészt pedig gyűrűként, a történelmi Belvárost minden irányból körbezárva került fejlesztésre. Az erőltetett urbanizációnak két fő oka volt: egyrészt a szocialista iparosítási stratégia következtében a nehézipari termelés jelentőségének növekedését volt hivatott szolgálni, másrészt pedig komoly nemzetiségpolitikai töltetű is volt, mely a román lakosság számarányát volt hivatott a város területén megnövelni. Az erőltetett városterjeszkedés következtében az 1946-ban 16 052 hektár területű város 1970-re 16 619 hektárra, 121 000 lakosról pedig (1948-as adat) 1966-ra más 185 000 lakosságúra duzzadt. Ennek következtében csak 1966–1985 között 67 000 lakást adtak át.⁸⁴ Ennek a gyors népesség növekedésnek a következtében a kolozsvári magyarság rövid időn belül kisebbségbe szorult.

Hasonló tendenciák, részletekbeli különbségek: Nagyvárad és Marosvásárhely szocialista iparosítása

Némileg hasonlóképpen zajlott le Nagyvárad szocialista iparosítása is. A Nyugati érchegység lábánál található Pece parti Párizs hosszú ideig számított Magyarország és Erdély legfontosabb szállítási és gazdasági összekötő pontjának. A trianoni békét követően Romániához került, de épített örökségét, addigi kifejtett kulturális és gazdasági életét még hosszú ideig megőrizte. Dési Géza 1928-ban a következőképpen írt Nagyváradról:

„Gyönyörű város volt a Sebes-Körös két partján, A Nagyalföld ott búcsúzott és a hegyvilág a város határa körül kezdődött, nyugat és kelet itt találkozott, az ősi tradíció a modern haladással boldog frigyben ölekezett. Kossuth Lajos magyar Birminghamnek nevezte, virágzó ipar és kereskedelem, szomjúság a kultúra és a haladás vívmányaira, csupa élet és lendület, örök fiatalság, mélyeséges nemzeti érzés, emberiesség, szépség és jóság. Sok templom és sok iskola, sok műhely és gyár, megértés és szeretet, az érdem megbecsülése, egység és igazság, a magyar géniusznak megvívhatatlan erőssége volt”.⁸⁵

⁸⁴ MICLEA 1985. 20.

⁸⁵ BALLAGI 1940. 62.

Talán a magyar határ közelsége és a közismert magyar revíziós törekvések miatt, a két világháború közötti időszakban a látványos fejlesztések elmaradtak a városban. 1945 után már azzal vádolta a baloldal a volt román királyi adminisztrációt, hogy Nagyváradon mindössze két földalatti WC-t és egy ravatalozót építettek.⁸⁶ Ezt követően azonban hamar beindult Nagyvárad esetében is a város modernizálása és az iparosítás. Habár már 1948-ban új villamosvonalat kapott a város⁸⁷, maguk a nagyarányú ipari fejlesztések – a hatvanas évek elején indultak be igazán. 1962-ben húzzák fel a város nyugati részében az ipar negyed építőtelepét, ahol összesen 12 új ipari objektumot hoznak létre. 65-ben kezdi termelését a Timföldgyár, 67-ben a hőerőmű, fejlesztik a villanytelepet, a közlekedést. A hatvanas évek végére 21 országos és 49 helyi jellegű vállalat működött, összesen 15122 dolgozóval, a 13 szövetkezetben pedig 7619-en voltak alkalmazva.⁸⁸ A nagyváradai ipar, a kolozsvárihoz hasonlóan, „sokoldalúan fejlett” volt, gépipari, vegyipari, ruhaipari mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipari létesítmények, téglagyárak, nyomda is működtek⁸⁹. A határ közelsége segítette az exportot, így például a „Testvériség” szerszámgyár (Infratirea) termékeit több mint 50 országba exportálták, a ruhagyár termelésének 80%-a ment exportra.⁹⁰ Az 1956-ban Nagyváradhoz csatolt Biharpüspöki település – ma már a város egyik negyede, vasúti határátkelő is működik területén – legelőin, mezőin építették meg az ún. nyugati ipartelepét, 12 különböző nagyipari objektummal.⁹¹ A nyugati negyed szinte külön várossá vált, itt egészen a magyar határig terjedtek a gazdasági létesítmények.

Ilyen körülmények között a lakosság száma is állandóan növekedett. 1966-ra Nagyváradnak 122 534 lakosa van, de csak 12. az országban, mivel a többi város gyorsabban nő. Ekkor lakosainak száma 65 785 (53,7%) magyar és 55 785 (45,5%) román. 1970-ben válik a románság többséggé; az utolsó magyar polgármester – Szántó István – 1968–1973 között vezette a várost. 1977-ben lakosságának száma 170 531, ebből román 91 925 (53,9%), a magyaroké 75 125 (44%). A románság száma két népszámlálás között 36 140-el, a magyaroké pedig 9984-el növekedett.⁹²

Természetesen az iparosítással járó népességnövekedés együtt járt a szisztematizálással és új tömbháznegyedek felépítésével. Így például a Rogerius és Nufarul tömbháznegyedek kiépítése a kommunizmus alatt zajlott. A nyolcvanas évek közepén terv készült a történelmi belváros szisztematizálására is, erre azonban végül nem került sor.⁹³

Kicsit másképpen zajlott le Marosvásárhely iparosítása és urbanizációja. Marosvásárhely sokkal inkább érték a háborús pusztítások, mint Kolozsvárt. Először a német kivonulás szabotázsakciói sújtották a város ipari termelését, amellyel szemben, precedenst nem ismerve, a helyi munkásság nem tudott időben megszerveződni. Azt illetően, hogy hogyan zajlott le egy ilyen tipikus szabotázsakció, a következőképpen ír egy marosvásárhelyi gyár kommunista sejtjének vezetője, Gaál Béla, egy 1945. március 12-ére keltezett jelentésében, amely azonban 1944. szeptember 27-én lezajlott eseményekről szól:

„Az ősz folyamán a mi üzemünknel is megjelent egy teherautó géppisztolyos német SS-legényekkel. A teherautón a következő feliratú ládák voltak: felbontható a Führer parancsára. Hogy mit tartalmaztak azok a ládák, arról mindnyájunknak van fogalma. Első ténykedésük az volt,

⁸⁶ FLEISZ 2011. 229.

⁸⁷ *Igazság* 1948. július 16.

⁸⁸ FLEISZ 2011. 238.

⁸⁹ FLEISZ 2011. 240.

⁹⁰ SPITZER-IGNAT 1985. 17–18.

⁹¹ FLEISZ 2008. 204.

⁹² FLEISZ 2011. 239.

⁹³ FLEISZ 2011. 243.

*hogy kirabolják gyárunknak értékesebb alkatrészeit és anyagain, és amikor már rablási vágyukat kielégítették, nekifogtak az akkori ténykedéseiknek, amit ők úgy neveztek: tervszerű kiürítés. Ami abban nyilvánult meg, hogy aláaknázták gépműveinket. Tekintettel a munkásság akkori szervezetlenségére, fogcsikorgatva és ökölbe szorított kézzel kellett végignézni a banditák romboló ténykedéseit. Szervezett ellenállás nem lévén, a munkásság egy delegációt küldött a még városunkban levő magyar katonai parancsnokhoz, kérvén a segítséget a rombolás megakadályozására, amely segítséget azonban nem kapta meg a munkásság tekintettel arra, hogy egy parancsnoksághoz tartozott a romboló banditákkal.*⁹⁴

Miközben Kolozsváron 1948-ban már a gázt vezették be, Marosvásárhelyen még javában zajlott az újjáépítés: az útburkolat rehabilitása, az elpusztított vízmű- és villanytelep helyreállítása⁹⁵. 1948-ban államosítják a marosvásárhelyi gyárakat is, közöttük rengeteg kis gyárat, majd később az ötvenes években akisebb műhelyeket is, így például a „Ciocanul” termelészövetkezetből születik meg az Electromures vállalat.⁹⁶

Hosszú időn át a magyar autonómia, vagyis a Magyar Autonóm Tartomány léte határozta meg a Székelyföld fejlődési irányait. A második világháborút követően a szovjet megszállás alatt levő Romániában szovjet modell alapján tervezték rendezni a magyar kisebbségi kérdést, egy magyar tartomány létrehozásával. Az 1948-as, majd 1952-es román alkotmány az ország területét régiókra (tartományokra) osztotta, ezek sorába tartozott a Magyar Autonóm tartomány is. Amikor 1952-ben hozzák létre a Magyar Autonóm tartományt, Csík, Udvarhely, Háromszék és Maros-Torda megyék túlnyomóan magyarlakta részeinek egy adminisztratív egységbe történő tömörítésével, eleinte az RKP magyar kommunistáit helyezték vezetői szerepbe. A tartomány lakosságának 80%-a volt magyar, mikor átszervezik Maros–Magyar Autonóm tartománnyá, leválasztják róla a volt Küküllő megye segesvári részét, Dicső és Ludas rajonokat, valamint a Mezőségből román lakta falvakat csatolnak ide, az arány 65% magyar, 35% román lett. A tartomány élére románok kerültek. Marosvásárhely 80 ezer lakosságból 60 ezer magyar volt, a város ipari kapacitása több mint háromszorosa lett az 1950-esnek, de a beköltözött munkaerő nagy része Székelyföldről származott.⁹⁷

A tartomány létének az 1968-as megyésítés vetett véget, amikor is bevezetésre került a megyerendszer. Maros megyének határait úgy alakították, hogy a lakosságnak 60%-a román legyen. Az iparosítás évi üteme 19–20%-os, az országos átlagot jóval meghaladó. Elsősorban a hatvanas évektől nőtt a románság száma a városban: 1966–1989 között megháromszorozódott, 24 638-ról 75 851-re nőtt.⁹⁸ 1966-ban az összlakosság 86 500, ebből 60 200 magyar, 26 000 román, 1977-ben a 152 000-es lakosságból 81 000 magyar, 71 000 román. Évente átlagban 5000 román költözik be, ezek jelentős része Kárpátokon túli, a magyarság inkább természetesen szaporodik.⁹⁹ Főleg a környékbeli falvakból telepedtek be, mert elvesztették motivációjukat a falusi életre. Főleg a Mezőségből, a Nyárad, Maros és Küküllő mentéről, de távolabbi helyekről is telepedtek be.¹⁰⁰

Birigitte Mihok egyik tanulmányában 1966 és 1975 közé teszi a román munkáselem térhódítását Marosvásárhelyen, miközben arról is ír, hogy az Ókirályság területéről – Moldova

⁹⁴ KOL. RKP fond. 2/1945-es dosszié.

⁹⁵ *Igazság* 1948. július 28.

⁹⁶ COSTEA 2004. 257.

⁹⁷ KATONA 1996. 470–477.

⁹⁸ COSTEA 2004. 262.

⁹⁹ KATONA 1996. 478.

¹⁰⁰ COSTEA 2004. 261.

és Havasalföld – beköltözők komoly anyagi stimulensekhez is jutottak, helybeli társaikhoz viszonyítva.¹⁰¹

Az országos szinten kidolgozott tervek a marosvásárhelyi ipar fejlesztését elsősorban a gépgyártás (Electromures, Imatex, Metalotechnica) és a vegyipar fejlesztésében látta. A térségben erdők, folyóvizek, metángáz és különböző kőzetek megléte favorizált bizonyos iparágakat, így például az elektromos energiáját a városnak jól fedezik a radnóti (átadták 1963-ban) és a funtinelei (átadták 1960-ban, a tízéves terv eredményeképpen) hőerőművek. Érdekes, hogy a folyók kapacitását nem használták ki: csak kis teljesítményű vízi erőmű működött. A környezet kedvezett a bútort- és faipar, élelmiszeripar és textilipar fejlődésének is.¹⁰² Talán éppen az autonómiának köszönhetően hosszú időn át kimondottan az ésszerűség volt jellemző a marosvásárhelyi iparosítás esetében. 1958 novemberében például Gheorghe Gheorghiu-Dej, az ország teljhatalmú vezetője külön megdicsérte a Magyar Autonóm Tartomány és Suceava Tartomány pártvezetését, amiért a helyi szervekkel együttműködve, a helyi sajátosságok figyelembe vételével dolgozták ki hosszú távú fejlesztési terveiket.¹⁰³ „*A Magyar Autonóm Tartományban csupán az ötéves terv folyamán felépül: Erdőszentgyörgyön egy hőerőmű, Marosvásárhelyen egy finommechanikai gyár, egy fafeldolgozó berendezést gyártó üzem, egy szerszámfelújító gyár és egy fésülőgép garnitúra osztály, a Székelyudvarhely-Csicsó közötti vasútvonal, Szászrégenben a faipari minisztérium központi javító műhelye, Gyergyószentmiklóson egy lenszöszfonoda, Gyergyóalfalun egy lenáztató, Csíkszeredán egy posztó kombinát, egy fajanszgyár, és kifejlődik a tőzegtermelés, stb.*” írja M. Petrescu 1952-ben.¹⁰⁴ A Magyar Autonóm tartomány az első fejlesztési tervek alapján az országos átlagnál jobban növekedett, igaz, hogy Iasi, Dobruzsza, Olténia mellett a különben elmaradott területek közé volt sorolva.¹⁰⁵

A legfontosabb marosvásárhelyi ipari létesítmény azonban mind a mai napig az Azomures vegyikombinát. Ezt, akárcsak a craiovai megfelelőjét, egyenesen nagymennyiségű exportigények kielégítésére hozták létre.¹⁰⁶ 1978-ban Maros megyében termelték ki az ország metángáztermelésének háromnegyedét, több mint 21 milliárd köbmétert. Ennek feldolgozására alapították 1966-ban az Azomurest, melynek 1985-ben 4438 alkalmazottja volt már.¹⁰⁷ A gyár létrejöttének érdekessége az, amit Stefano Bottoni is megír egyik könyvében, vagyis, hogy vita előzte meg az Azomures megépítését: Bukarestben Gheorghiu-Dej és Chivu Stoica már eldöntötték, miközben a helyi magyar szakemberek azt javasolták, hogy biztonsági okokból lakott helyektől távol, Erdőszentgyörgy rajonban építsék meg. Mindennek logikája az is lett volna, Bottoni szerint, hogy a románosítás eszköze volt a kombinát, és a magyarok tudták, hogy magyar falusi környezetben nehezebben lehetne románosítani.¹⁰⁸ Bukarest azonban végül keresztülvitte akarátát.

Az Azomures csakhamar stratégiai fontosságú létesítménnyé vált. „*Leginkább egy óriáslaboratóriumhoz hasonlítható, amelyben az egész technológiai folyamat gépesítve és automatizálva van*” írta büszkén egy 1968-ban kiadott propagandaanyag. 1967-ben 61125 tonna műtrágyát

¹⁰¹ MIHOK 2006. 99.

¹⁰² COSTEA 2004. 265–270.

¹⁰³ GAGYI 2009a. 338.

¹⁰⁴ PETRESCU 1952. 49–50.

¹⁰⁵ VRTELI 1961. 108.

¹⁰⁶ *Die Entwicklungsperspektiven...* 1965. 8.

¹⁰⁷ COSTEA 2004. 266–267.

¹⁰⁸ BOTTONI 2008. 411.

termelt a gyár, a 68-as tervek szerint ez hetvenre 150 075 tonnára kellett nőjön.¹⁰⁹ Az Azomures életképességét mutatja az is, hogy jelenleg is működő vállalat, melyet jegyeznek a bukaresti értéktőzsdén, és profitot generál. Azt sem szabad elfelejteni ugyanakkor, hogy jelen pillanatban Maros megye legnagyobb környezetszennyező vállalata.

A hatvanas évekkel kezdődően – miután az ötvenes években a városközpontot és közvetlen környezetét tömbházasították – kezdték el építeni a Tudor Vladimirescu, Ady Endre, Mihai Viteazul, Somostető, Szabadság (Libertatii), Kárpátok (Carpati), November 7 tömbháznegyedeket, a hetvenes években a Kövesdomb (Dambul Pietros), majd a nyolcvanas években az Egyesülés (Unirii) negyedet.¹¹⁰ 19 év alatt összesen 71 000 lakás került átadásra.¹¹¹ Természetesen ennek is megvolt a maga etnikai vonatkozása, 1985-öt követően kezd a románság számaránya az 50% felé közelíteni.¹¹² Sütő András naplójában a következőképpen ír 1989. augusztus 27-én a Marosvásárhelyen zajló építkezésekről: „*Mérnökök, csoportfőnökök románul adják ki a parancsokat, s a végrehajtók: ácsok, kőművesek, malteresek egymás kötött magyarul beszélnek*”.¹¹³

Egészen az 1992-es népszámlálásig Marosvásárhely megőrizte magyar többségét. A lassúbb elrománosodási folyamat részben az autonóm tartomány meglétének, részben pedig népességföldrajzi helyzetének volt köszönhető. A román többség kialakulása csak az 1990-es véres március következtében vált valósággá.

Következtetések

A szocialista iparosításnak általánosságban nézve megvolt a maga jó oldala is, úgymint gazdasági fejlődés, munkahelyek teremtése, életszínvonal javítás. 1988-ban már az ENSZ-statisztikák szerint is az ipari termelés a román gazdaságnak 62%-át tette ki és az export kétharmadát biztosította.¹¹⁴ Ugyanakkor míg korábban a „piac”, a kereslet-kínálat, az igény szabta meg – gyakran spontán módon is – az iparosodási folyamatokat,¹¹⁵ addig a szocialista iparosítás központilag irányított módon zajlott, melynek során a gazdaságosság nem mindig számított elsődleges szempontnak. Ennek következtében gyakran építettek olyan helyeken új gyárakat, ahol a nyersanyag közelsége nem indokolta volna ezt, ennek köszönhető az erdélyi városok bizonyos értelemben vett torz ipari fejlődése is, amely komoly demográfiai és társadalmi következményekkel is jártak.

Társadalmi szempontból egy utólag már statisztikai szempontból mérhetetlen és elemezhetetlen, ugyanakkor a visszaemlékezésekben nagyon is érzékelhető jelenség: az „új városiak” jelentős részének civilizálatlan viselkedése. Sokuk számára a városba költözés jelentette az első találkozást a villanyárammal, a kanalizált WC-vel, a tömegközlekedéssel és a társadalmi együttélés bizonyos szabályaival. E sorok szerzője még emlékszik a gyerekkorában átélt egyik epizódra – amikor a kolozsvári Tóköz-negyedi blokkosításnak esett áldozatul a saját kert is –, mennyire sokkoló tudott lenni, hogy az „újvárosiak” között akadt, aki leverte a tömbházak ereszei alá épített fecskefészket, a fiókák elfogyasztása céljából, illetve hogyan került a kerítésre

¹⁰⁹ LUPU-OLTEANU-POPA 1968. 11.

¹¹⁰ COSTEA 2004. 263.

¹¹¹ KATONA 1996. 478.

¹¹² MIHOK 2006. 100.

¹¹³ SÜTŐ 1990. 84.

¹¹⁴ CSUCSUJA 2012. 179.

¹¹⁵ NAGY 2011. 73–76.

szögesdrót, védendő a magántulajdont képező szőlőt és rózsát. Gagy József ezt a jelenséget a következőképpen foglalja össze:

„A hatalom képes volt arra, hogy mobilizálja a lakosság egy részét, letelepítse a városokban, megteremtse a lakás és munka feltételeit –, de ezután magára hagyta ezeket a tömegeket. Családok százezrei ezeken az új helyszíneken nem alakultak át városiakká, hanem megmaradtak falusiaknak abban az értelemben, hogy nem integrálódtak a városi társadalomba és kultúrába, a városi tereket, a városi életmód nyújtotta alkalmakat a falusi szociális kapcsolatháló mentén, falusi viselkedési modellek adaptálásával élték meg”.¹¹⁶ És hozzá kell tennem, hogy ez a fajta megfogalmazás túlságosan is „polkorrekt”, engedékeny hangnemet használ ahhoz képest, hogy milyen tapasztalatokkal kellett szembesülnünk sokunknak a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején.

Ez a fajta kulturális különbség, amelyre sok helyütt ráakódott a nyolcvanas években már központilag szított nemzetiségi probléma is, magába kódolva hordozta a konfliktusok megjelenését is. Sorbán Angella egyik interjúalánya a következőképpen fogalmazott:

„Itt száz évvel ezelőtt, ha nézem a statisztikát, mindössze 6000 román élt a városban. Ma pedig van 160 000, vagy még ennél is több. Ez természetesen, hogy konfliktusnak is az okozója, mert mi itt mindenhez jogot formálunk, holott mi elenyésző kisebbségben vagyunk hozzájuk viszonyítva. A konfliktusoknak a másik alapja, hogy a Kárpátokon túlról idehozták ezt a rengeteg embert, inkább azokkal van a baj, mert nem tudják elviselni, hogy más is van rajtuk kívül. Mi sem vagyunk toleránsak, ez az igazság, de ők is toleránsabbak kellene legyenek, és akkor meg tudnánk érteni egymást.”¹¹⁷ Ez a konfliktusforrás a marosvásárhelyi véres márciusban, Kolozsváron pedig a Funar-korszakban érte el tetőpontját, és habár azóta sok minden megváltozott, mind a mai napig jelen van az erdélyi társadalomban, mint ahogy ezt különböző események időnként bizonyítják.

A szocialista évtizedekben Erdély magyar kultúrájú városai nagymértékben elrománosodtak. Ez részben megtervezett, irányított folyamat volt, mely szoros kapcsolatban állott a városfejlesztési tervekkel, iparosítási folyamatokkal. Részben azonban természetes folyamatnak is vehetjük, ezt bizonyítja az is, hogy 1989-et követően sem állt meg a magyarság térvesztése az erdélyi városokban. Téves lenne a románságot okolni a folyamatért, jobban mondván a mindenkori román állami vezetésre hárítani a probléma okát. Erdély elmagyartalanodása, a magyar lakosság számának csökkenése nemzetstratégiai probléma, amelynek megállítására megoldást kell keresni. Úgy a jelenben, mind a jövőben is. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

Könyvészet

- 0*** (1965): *Die Entwicklungsperspektiven der Volkswirtschaft der Rumanischen Volksrepublik*. Bucuresti, Herausgegeben von der Handelskammer der Rumanischen Volksrepublik.
- ALICU DORIN (szerk.), (1997): *Clujul, Inima Transilvaniei*. Cluj-Napoca, Editura Studia.
- BALLAGI ERNŐ (szerk.) (1940): *A magyar zsidóság útja vezércikkek tükrében, (1840-1940)*, Budapest, Viktória nyomda.
- BARTOS ZOLTÁN (2009): *Naționalizarea în fostul județ Mureș, 11 iunie 1948*. Cluj-Napoca, Editura Risoprint.
- BOTTONI, STEFANO (2008): Sztálin a székelyeknél. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- COSMA, GHIZELA (1998): *Stilul de viață urban în România interbelică*. Kolozsvár, Doktori disszertáció.

¹¹⁶ GAGYI 2009b. 216.

¹¹⁷ SORBÁN-NAGY 2004. 34.

- COSTEA SIMION (2004): Din Istoria Târgu-Mureşului: aspecte ale evoluţiei sale politico-sociale, demografice şi economice în perioada 1944–1989. *Anuarul Arhivelor Muresene*. 3. évf. 1. sz. 255–274.
- Csatáry Dániel (1968): *Forgószélben, magyar-román viszony 1940–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CSUCSUJA ISTVÁN (2012): *Sokarcú örökség*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- DUŢU, ALESANDRA (2003): *Sub povara armistiţiului 1944–1947*. Bucureşti, Editura Tritonic.
- FLEISZ JÁNOS (2008): *Az örök átalakulás városa*, Nagyvárad, Sapientia Varadiensis Alapítvány.
- FLEISZ JÁNOS (2011): *Nagyvárad várostörténete*. Nagyvárad, Sapientia Varadiensis Alapítvány.
- GAGYI JÓZSEF (2009): *Începuturile modernizării într-o regiune înapoiată din România. Putere, profesionalism, transformare*. In Olti Ágoston – Gidó Attila: *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*. Cluj-Napoca Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale. 323–360.
- GAGYI JÓZSEF (2009): *Fejezetek Románia 20 századi társadalomtörténetéhez*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- HITCHINS, KEITH (1994): *România 1866–1947*. Bucureşti, Editura Paideia.
- JAKÓ KLÁRA – KOVÁCS KISS GYÖNGY (1992): *Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz*. Kolozsvár, Korunk Kiadó.
- KATONA SZABÓ ISTVÁN (1996): *Marosvásárhelyi krónika, 1900–1990*. Budapest, Magyar Nemzeti Tájékoztatási Alapítvány.
- LUPU AUREL – OLTEANU VASILE – POPA ATANASIE (1968): *Maros megye a szocialista fejlődés útján*. Marosvásárhely, Az RKP Maros megyei Bizottsága Propaganda Osztályának Kiadványa.
- LUTAS, MIHAELA (2008): *Kolozs megye közgazdasága*. In Ioan Aurel-Pop – I. Maxim Danciu (szerk.): *Judetul Cluj, Kolozs megye, Cluj County, Kreis Klausenburg*. Cluj-Napoca Consiliul Judeţean Cluj, Editura Tribuna.
- MICLEA ION (1985): *Cluj-Napoca*. Bucuresti, Editura Sport- Turism.
- MIHOK BRIGITTE (2006): *Industrialisierung in Siebenbürgen*. In Alexander Rubel – Cătălin Turliuc (szerk.): *Totalitarism. Ideologie şi realitate socială în România şi RDG/ Totalitarismus. Ideologie und soziale Wirklichkeit in Rumänien und in der DDR*, Iaşi, Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza. 95–110.
- NAGY RÓBERT (2011): *Capitalul forţă a transformării. Rolul capitalului german în industrializarea Transilvaniei, (1880–1918)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană.
- PEROV, G. (1951): *Sztálin és a népgazdaság szocialista tervezése*. Budapest, Tervgazdasági Tankönyvkiadó.
- PETRESCU, M. (1952): *A szocialista iparosítás hazánk felvirágzásának útja*. Bukarest, Politikai Könyvkiadó.
- SCURTU ION – BUZATU GHEORGHE (1999): *Istoria românilor în secolul XX*. Bucureşti, Editura Paideia.
- SORBÁN ANGELLA – NAGY KATA (2004): *Örökölt dilemmák. Beszélgetések a romániai magyar társadalomról*. Kolozsvár, Kalota Könyvkiadó.
- SPITZER CLARA – IGNAT DOINA (1985): *Oradea*, Bucuresti Editura Sport-Turism.
- SÜTŐ ANDRÁS (1990): *Naplójegyzetek*. Bukarest, Romániai Magyar Szó kiadója.
- TATÁR ZOLTÁN (2015): *A vargabéles legendája. Kolozsvári magyarok eltűnt munkahelyei nyomában*, Kolozsvár, Stúdium kiadó.
- TROFIN SIMEDREA et al. (1971): *Localităţile judeţului Cluj*, Cluj-Napoca, Editura Partidului Comunist Român.
- TĂRĂU, VIRGILIU (1996): *Politica şi locuinţele la Cluj (1945-1946)*. In Sorin Mitu – Florin Gogâltan, (szerk.): *Viaţa privată, mentalităţi colective şi imaginar social în Transilvania*. Cluj-Napoca, Seria Studii de Istorie a Transilvaniei. nr 2. 317–326.
- ŢENE, IONUŢ (2005): *Procesul de comunizare a universităţii clujene în memoria studentescă (1945–1948)*. *Anuarul de Istorie Orală* VI. évf. 1. sz. 133–162
- VARGA E. ÁRPÁD (1998–2002): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I., II., IV. kötet. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- VRTELI, G. (1961): *A szocialista iparosítás a Román Népköztársaságban*. Bukarest, Tudományos Könyvkiadó.

Levéltári források**Kolozsvári Országos Levéltár** (a szövegben: KOL) :

- A Román Kommunista Párt fondja
- A Fermeta vállalat fondja
- A Ravag gyár fondja.

Református Egyházi Levéltár, Kolozsvár:

- Iskolák államosítása fond

Sajtóanyag

- Erdély*. Szociáldemokrata napilap, Kolozsvár
- Erdélyi Szikra*. Kommunista napilap, Kolozsvár.
- Igazság*. A Román Kommunista Párt magyar nyelvű napilapja, Kolozsvár.
- Világosság*. A Magyar Népi Szövetség napilapja, Kolozsvár.

Interjúk

- LAKATOS GYÖRGY (2004): szóbeli közlése (a szövegben: L. GY.), Kolozsvár